RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Xaydarov Mamat Eshqulovich
Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori.
Olimova Sug'diyona Farrux qizi
Nizomiy Ganjaviy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti,
Pedagogika nazariyasi va tarixi mutaxassisligi magistranti.

https://doi.org/10.5281/zenodo.24091642

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli ta'lim muhitida talabalarning muloqot madaniyatini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi.*

Raqamli platformalar, virtual muhokamalar, hamkorlikka asoslangan topshiriqlar va refleksiv baholash vositalarining talabalarda samarali muloqot ko'nikmalarini shakllantirishdagi imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, raqamli muloqot etikasi, fikrni aniq ifodalash, faol tinglash, konstruktiv munosabat bildirish va jamoada ishlash ko'nikmalarining o'zaro aloqasi ochib beriladi. Tadqiqotda pedagogik, tizimli va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanilib, muloqot madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi bosqichli pedagogik model taklif etiladi. Natijada raqamli texnologiyalarni maqsadli qo'llash, o'qituvchining pedagogik yo'naltiruvchilik faoliyati va muntazam refleksiyani birlashtirish zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: *raqamli ta'lim muhiti, muloqot madaniyati, kommunikativ kompetensiya, pedagogik mexanizm, raqamli etika, interfaol ta'lim, hamkorlik, refleksiya, virtual muloqot, talaba.*

Zamonaviy ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarning keng qo'llanilishi talabalarning bilim olish usullari bilan bir qatorda o'zaro muloqot qilish shakllarini ham o'zgartirmoqda.

Elektron ta'lim platformalari, videokonferensiyalar, muhokama forumlari va jamoaviy raqamli loyihalar talabalarga fikr almashish, o'z qarashlarini asoslash hamda hamkorlikda muammolarni hal etish imkoniyatini beradi. Biroq raqamli vositalardan foydalanishning o'zi muloqot madaniyatining avtomatik ravishda rivojlanishini kafolatlamaydi. Buning uchun pedagogik jihatdan maqsadli tashkil etilgan ta'limiy vaziyatlar, aniq muloqot qoidalari va tizimli teskari aloqa zarur.

Muloqot madaniyati shaxsning fikrini tushunarli ifodalashi, suhbatdoshni tinglashi, boshqalarning qarashlariga hurmat bilan munosabatda bo'lishi, murosaga kelishi va muloqot etikasiga rioya etishini qamrab oladi. Raqamli muhitda ushbu sifatlar yozma va og'zaki nutq, virtual uchrashuvlardagi xulq-atvor, axborot almashish hamda onlayn munozaralarda namoyon bo'ladi. UNESCO tomonidan e'lon qilingan ijtimoiy-emotsional ta'lim bo'yicha qo'llanmada ham ijobiy munosabatlar, hissiyotlarni boshqarish va mas'uliyatli qaror qabul qilish ta'limning muhim tarkibiy yo'nalishlari sifatida yoritilgan [1].

O. K. Pulatovaning tadqiqotida interfaol metodlar, o'qituvchining kommunikativ kompetensiyasi va hamkorlikka asoslangan ta'lim muhiti muloqot madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi omillar sifatida ko'rsatiladi [2]. Raqamli ta'limda esa bu omillar texnologik vositalar bilan uyg'unlashtirilishi lozim.

Maqolaning maqsadi — raqamli ta'lim muhitida talabalarning muloqot madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik mexanizmlarni aniqlash, ularning o'zaro aloqasini tahlil qilish va amaliy qo'llashga yo'naltirilgan modelni taklif etishdan iborat.

Tadqiqot nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo‘lib, unda ilmiy adabiyotlarni o‘rganish, pedagogik tahlil, qiyosiy tahlil va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tahlil jarayonida muloqot madaniyatini shakllantirishga oid pedagogik qarashlar, interfaol ta’lim metodlari va raqamli ta’lim muhitida kommunikativ faoliyatni tashkil etish imkoniyatlari o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqildi.

Tadqiqotning nazariy asosini muloqotning ijtimoiy xususiyati, hamkorlikda o‘rganish, talabaning faol ishtiroki va refleksiv ta’lim tamoyillari tashkil etadi. Mazkur yondashuvga ko‘ra, talaba tayyor ma’lumotni qabul qiluvchi subyekt bo‘lib qolmasdan, bilimlarni muhokama qilish, savollar berish, dalillar keltirish va boshqa ishtirokchilarning fikrlariga munosabat bildirish orqali ta’lim jarayonining faol qatnashchisiga aylanadi.

Raqamli ta’lim muhitida muloqot madaniyatini rivojlantirish quyidagi tarkibiy yo‘nalishlar asosida tahlil qilindi:

- Kognitiv yo‘nalish: muloqot maqsadini anglash, fikrni mantiqiy tashkil etish va axborotni tanqidiy baholash.
- Kommunikativ-faoliyat yo‘nalishi: savol berish, fikrni asoslash, faol tinglash, muhokamada qatnashish va hamkorlik qilish.
- Etik-aksiologik yo‘nalish: suhbatdoshga hurmat, raqamli etiket, axborotdan mas’uliyatli foydalanish va turli qarashlarni qabul qilish.
- Refleksiv-baholash yo‘nalishi: o‘z muloqotini tahlil qilish, teskari aloqani qabul qilish va aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish.

Ushbu yo‘nalishlar raqamli vositalarning pedagogik maqsadga muvofiqligini baholashga imkon beradi. Masalan, muhokama forumi faqat xabar joylashtirish uchun emas, balki dalillangan fikr bildirish va boshqa talabalar qarashlariga munosabat ko‘rsatish uchun tashkil etilishi kerak.

Videokonferensiya esa faqat ma’ruza tinglash bilan cheklanmay, savol-javob, kichik guruhlar muhokamasi va o‘zaro fikr almashishni ham qamrab olishi mumkin.

Tadqiqot doirasida yangi empirik tajriba o‘tkazilmadi. Shu sababli maqolada keltirilgan pedagogik model amaliyotda qo‘llash va keyingi empirik tadqiqotlarda tekshirish uchun taklif etilayotgan nazariy-metodik yechim hisoblanadi.

Nazariy tahlil raqamli ta’lim muhitida talabalarning muloqot madaniyatini rivojlantirish bir-biri bilan uzviy bog‘langan pedagogik mexanizmlar orqali amalga oshirilishi lozimligini ko‘rsatadi. Ushbu mexanizmlarni texnologik vositalarni tanlash, muloqot faoliyatini tashkil etish, etik me’yorlarni shakllantirish, teskari aloqa berish va natijalarni baholash jarayonlari orqali tizimlashtirish mumkin.

1. Maqsadli-kommunikativ mexanizm. Mazkur mexanizm muloqot faoliyatining maqsadi va kutilayotgan natijalarini aniq belgilashni nazarda tutadi. O‘qituvchi raqamli topshiriqni ishlab chiqishda talaba qanday kommunikativ ko‘nikmani egallashi kerakligini oldindan belgilaydi.

Masalan, onlayn munozarada talaba o‘z fikrini dalillar bilan asoslashni, boshqa ishtirokchining qarashini to‘g‘ri talqin qilishni yoki muammoga muqobil yechim taklif etishni o‘rganishi mumkin.

Maqsadlarning aniq belgilanishi raqamli faoliyatni oddiy axborot almashishdan mazmunli pedagogik muloqot darajasiga olib chiqadi. Bunda topshiriqning mazmuni, ishtirokchilarning vazifalari, muhokama qoidalari va baholash mezonlari bir-biriga mos bo‘lishi kerak.

2. Interfaol-kommunikativ mexanizm. Interfaol mexanizm talabalarning o‘zaro faol muloqotini ta’minlashga qaratiladi. Buning uchun virtual munozara, debat, muammoli vaziyatni tahlil qilish, loyiha asosida ishlash va hamkorlikda matn yaratish kabi metodlardan foydalanish mumkin.

Masalan, o‘qituvchi talabalarni kichik guruhlarga ajratib, muayyan muammo yuzasidan raqamli taqdimot tayyorlashni topshiradi. Guruh a’zolari vazifalarni taqsimlaydi, fikrlarni muhokama qiladi, bir-birining takliflarini baholaydi va yakuniy qarorga keladi. Bu jarayonda nafaqat bilim, balki kelishuvga erishish, vazifalarni muvofiqlashtirish va konstruktiv fikr bildirish ko‘nikmalari ham rivojlanadi.

Pulatova ta’lim jarayonida interfaol metodlar, hamkorlik va o‘quvchilarning faolligini muloqot madaniyatini rivojlantirishning muhim shartlari sifatida tahlil qiladi [2]. Demak, raqamli vositalarning samaradorligi ularning o‘zaro hamkorlikni qanchalik rag‘batlantirishi bilan ham belgilanadi.

3. Raqamli etika va kommunikativ me’yorlarni shakllantirish mexanizmi. Raqamli muloqotda suhbatdoshni hurmat qilish, xabarlarni aniq va tushunarli yozish, asossiz ayblovlardan qochish, boshqa fikrga nisbatan odobli munosabatda bo‘lish hamda shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish muhim ahamiyatga ega. Shu sababli raqamli etika ta’lim jarayonining alohida qoidasi sifatida emas, balki barcha kommunikativ faoliyatga singdirilgan pedagogik talab sifatida qaralishi kerak.

O‘qituvchi talabalar bilan birgalikda onlayn muloqot qoidalarini ishlab chiqishi mumkin.

Ushbu qoidalarda xabarlarning mavzuga mosligi, fikrning dalillanganligi, boshqa ishtirokchilarga hurmat, plagiatga yo‘l qo‘ymaslik va raqamli manbalardan mas’uliyatli foydalanish kabi talablar aks etadi.

UNESCOning ijtimoiy-emotsional ta’limga oid tavsiyalarida hissiyotlarni anglash, ijobiy munosabatlarni rivojlantirish va mas’uliyatli qarorlar qabul qilishga alohida e’tibor qaratilgan [1]. Bu tamoyillar raqamli ta’limda ham konstruktiv va xavfsiz muloqot muhitini yaratish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

4. Refleksiv va teskari aloqa mexanizmi. Muloqot madaniyatini rivojlantirishda talabaning o‘z faoliyatini tahlil qilishi muhim. Refleksiya orqali talaba fikrini qanchalik tushunarli ifodalaganini, muhokamada boshqalarga imkon berganini, e’tirozlarni qanday qabul qilganini va qaysi jihatlarni takomillashtirishi kerakligini anglaydi.

Raqamli ta’lim muhitida refleksiyani qisqa yozma tahlil, o‘zaro baholash, elektron portfel yoki videomuloqotdan keyingi muhokama orqali tashkil etish mumkin. O‘qituvchining teskari aloqasi esa umumiy tanqid bilan cheklanmasdan, kuzatilgan xatti-harakat va uni yaxshilash yo‘llarini aniq ko‘rsatishi lozim.

1-jadval. Raqamli ta’lim muhitida muloqot madaniyatini rivojlantirishning asosiy pedagogik mexanizmlari

Pedagogik mexanizm	Qo‘llaniladigan vosita yoki metod	Rivojlantiriladigan ko‘nikma	Kutiladigan pedagogik natija
Maqsadli-kommunikativ	Muammoli topshiriq, aniq yo‘riqnoma	Fikrni maqsadga muvofiq ifodalash	Muloqotning maqsadga yo‘naltirilishi
Interfaol-kommunikativ	Forum, debat, virtual guruh ishi	Fikr almashish, dalillash, hamkorlik	Faol va mazmunli muloqot

Etik-me’yoriy	Netiket qoidalari, vaziyatli topshiriqlar	Hurmat, mas’uliyat, raqamli odob	Xavfsiz va madaniyatli muloqot
Refleksiv-baholash	O‘zaro baholash, elektron portfel	O‘zini tahlil qilish, teskari aloqani qabul qilish	Muloqot ko‘nikmalarini uzluksiz takomillashtirish
Motivatsion-qo‘llab-quvvatlovchi	Rag‘batlantiruvchi fikr-mulohaza, jamoaviy loyiha	O‘z fikrini erkin bildirish, tashabbuskorlik	Muloqotdagi ishtirok va ishonchning kuchayishi

Manba: *ilmiy adabiyotlar tahlili asosida muallif tomonidan tuzilgan.*

Jadvaldan ko‘rinadiki, pedagogik mexanizmlar alohida qo‘llanganda muayyan ko‘nikmani rivojlantirishi mumkin, biroq ularni o‘zaro uyg‘unlashtirish muloqot madaniyatining kengroq tarkibiy qismlarini qamrab olish imkonini beradi. Masalan, virtual debatda talaba fikrini asoslash bilan bir qatorda, qarama-qarshi fikrni tinglash va munozara etikasiga rioya etishni ham o‘rganadi.

Muloqot madaniyatini rivojlantirishning bosqichli modeli. Raqamli ta’lim muhitida pedagogik mexanizmlarni samarali qo‘llash uchun jarayonni izchil bosqichlarda tashkil etish maqsadga muvofiq.

1. Diagnostik bosqich. Talabalarning dastlabki kommunikativ ko‘nikmalari aniqlanadi.

Bunda yozma muloqot namunalari, muhokamadagi ishtirok, fikrni dalillash va raqamli etiketga rioya qilish holatlari tahlil qilinadi.

2. Yo‘naltiruvchi bosqich. Muloqot maqsadlari, raqamli etika qoidalari va o‘zaro hamkorlik talablari tushuntiriladi. Talabalarga samarali fikr bildirish, savol berish va e’tirozlarni madaniyatli ifodalash namunalari ko‘rsatiladi.

3. Amaliy-kommunikativ bosqich. Talabalar virtual munozaralar, jamoaviy loyihalar, vaziyatli topshiriqlar va hamkorlikdagi muammolarni hal etish jarayonida qatnashadi. O‘qituvchi jarayonni boshqaradi va zarur holatlarda pedagogik yordam ko‘rsatadi.

4. Refleksiv-baholash bosqichi. Talabalar o‘z muloqot faoliyatini tahlil qiladi, guruhdoshlaridan fikr-mulohaza oladi va belgilangan mezonlar asosida keyingi rivojlanish vazifalarini aniqlaydi.

1-rasm. Raqamli ta’lim muhitida muloqot madaniyatini rivojlantirishning pedagogik modeli

Manba: *muallif tomonidan ishlab chiqilgan nazariy model.*

Ushbu model chiziqli jarayon bo‘lish bilan birga, qayta aloqa tamoyiliga ham asoslanadi.

Baholash davomida aniqlangan ehtiyojlar keyingi diagnostika va o‘quv topshiriqlarini qayta rejalashtirishga xizmat qiladi.

Tahlil natijalari raqamli ta’lim muhitida muloqot madaniyatini rivojlantirishni faqat texnik vositalarni joriy etish bilan bog‘lash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Platformaning mavjudligi talabalarga xabar yuborish, muhokama qilish va material almashish imkoniyatini beradi, biroq muloqotning mazmuni, etik sifati va pedagogik natijasi topshiriqlar qanday tashkil etilganiga bog‘liq.

Bu fikr raqamli muhitda muloqotni rivojlantirishning texnologik va pedagogik jihatlarini birgalikda ko‘rib chiqish zarurligini anglatadi. Masalan, forumda har bir talabadan kamida bitta asoslangan fikr bildirish va boshqa ishtirokchining fikriga mazmunli javob berish talab qilinsa, muloqot oddiy xabar almashishdan dalillash va o‘zaro anglash jarayoniga aylanadi. Bunda baholash faqat xabarlar soniga emas, balki ularning mazmuni, mantiqiyligi va kommunikativ etikasiga ham asoslanishi lozim.

Raqamli muloqotning yana bir muhim jihati — hissiy va ijtimoiy omillardir. Onlayn muhitda yuz ifodasi, imo-ishora va ovoz ohangi kabi noverbal belgilar cheklangan yoki to‘liq namoyon bo‘lmasligi mumkin. Natijada yozma xabar noto‘g‘ri talqin qilinishi, kelishmovchiliklar kuchayishi yoki ayrim talabalar muhokamada kamroq ishtirok etishi ehtimoli mavjud. Shu bois o‘qituvchi ochiq muloqot qoidalarini belgilashi, turli fikrlarni hurmat qilishni rag‘batlantirishi va talabalar uchun psixologik jihatdan qulay muhit yaratishi zarur. Ijtimoiy-emotsional ta’limning munosabatlar va mas’uliyatli xulq-atvorga e’tibor qaratishi mazkur yondashuvning ahamiyatini qo‘llab-quvvatlaydi [1].

Shuningdek, pedagogik teskari aloqa muloqot madaniyatini rivojlantirishda alohida o‘rin tutadi. Talabaga “javobingiz noto‘g‘ri” kabi umumiy baho berish o‘rniga, fikrning qaysi qismi aniq, qaysi dalil yetarli emasligi va uni qanday yaxshilash mumkinligini tushuntirish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv talabaning o‘z fikrini qayta ko‘rib chiqishi va tanqidni shaxsiy munosabat emas, rivojlanish vositasi sifatida qabul qilishiga yordam beradi.

Shu bilan birga, raqamli muloqotda barcha talabalar uchun teng imkoniyatlarni yaratish ham muhim. Internet sifati, raqamli savodxonlik, texnik vositalardan foydalanish imkoniyati va individual kommunikativ xususiyatlar talabaning ishtirokiga ta’sir qilishi mumkin. Shuning uchun o‘qituvchi sinxron va asinxron muloqot shakllarini uyg‘unlashtirishi, zarur hollarda muqobil topshiriqlar taklif qilishi hamda baholash mezonlarini oldindan tushuntirishi lozim.

Maqolada taklif etilgan modelning amaliy ahamiyati shundaki, u muloqot madaniyatini alohida mashg‘ulot bilan cheklamay, ta’lim jarayonining barcha bosqichlariga integratsiya qilishni nazarda tutadi. Biroq modelning samaradorligi haqidagi qat’iy xulosalar uchun uni turli oliy ta’lim muassasalarida amaliy sinovdan o‘tkazish, boshlang‘ich va yakuniy ko‘rsatkichlarni taqqoslash hamda talabalar va o‘qituvchilarning fikrlarini o‘rganish talab etiladi.

Raqamli ta’lim muhitida talabalarning muloqot madaniyatini rivojlantirish texnologik imkoniyatlar, pedagogik maqsadlar va shaxslararo munosabatlarni o‘zaro uyg‘unlashtirishni talab etadi. Tahlil natijasida mazkur jarayonning asosiy mexanizmlari sifatida maqsadli-kommunikativ faoliyatni tashkil etish, interfaol hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, raqamli etika me’yorlarini shakllantirish, refleksiya va teskari aloqani tizimli qo‘llash belgilandi.

Talabalarning muloqot madaniyati fikrni ravon ifodalash bilangina cheklanmaydi.

U faol tinglash, dalillarga asoslanish, boshqa qarashlarga hurmat ko‘rsatish, kelishmovchiliklarni konstruktiv hal etish va raqamli muhitda mas’uliyatli xulq-atvorni ham qamrab oladi. Shu sababli raqamli platformalardan foydalanish kommunikativ vazifalar va aniq baholash mezonlari bilan birgalikda tashkil etilishi lozim. Taklif etilgan pedagogik model diagnostika, yo‘naltirish, amaliy muloqot va refleksiv baholash bosqichlarini o‘z ichiga oladi.

Uni ta’lim jarayoniga tatbiq etishda o‘qituvchining fasilitatorlik faoliyati, talabalarning faol ishtiroki va psixologik jihatdan qulay muhit muhim ahamiyatga ega.

Kelgusidagi tadqiqotlarda mazkur modelni tajriba-sinovdan o‘tkazish, talabalar muloqot madaniyatini baholash mezonlarini aniqlashtirish va turli raqamli vositalarning ta’lim natijalariga ta’sirini qiyosiy o‘rganish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO. *Mainstreaming Social and Emotional Learning in Education Systems: Policy Guide*. Paris: UNESCO, 2024. URL: https://www.unesco.org/en/articles/mainstreaming-social-and-emotional-learning-education-systems-policy-guide
2. Pulatova O.K. Pedagogical Conditions for the Development of Communication Culture through Interactive Methods in the Educational Process // *The Journal of Economics and Pedagogy*. 2026. Vol. 1, No. 1. P. 37–43. URL: https://journal.uniep.uz/jour/article/view/35.
3. Bakhodirova K. Mechanisms for Developing the Professional and Communicative Speech Culture of Future Teachers in a Digital Learning Environment // *Science and Education*. 2026. Vol. 7, No. 9. P. 39–43. URL: https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/9108.
4. Sikström P., Valentini C., Sivunen A., Kärkkäinen T. Pedagogical Agents Communicating and Scaffolding Students’ Learning: High School Teachers’ and Students’ Perspectives // *Computers & Education*. 2024. Vol. 222. Article 105140. DOI: https://doi.org/10.1016/j.compedu.2024.105140.
5. Pulatova O.K. Pedagogical Mechanisms for the Development of a Culture of Communication Between Students of Technical Universities // *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*. 2022. Vol. 15. P. 29–33. URL: https://geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2794.